

4.2. Szovjet múlt

Fedinec Csilla – Oficinszkij Román

Sokan voltak, akik illúzióval tekintettek a Szovjetunióra – akkor, amikor a világegés elől oda menekültek, s akkor is, amikor a Szovjetunióban a zsidóság megmentőjét látták. Noha J. V. Sztálin már 1943-ban így fogalmazott: „Egyes elvtársak még nem értik, hogy országunkban a legnagyobb erő – a hatalmas nagyorosz nemzet.

„A szovjethatalommal megérkezett az, amit korábban egyik rendszerben sem tapasztaltunk – az üres polcok látványa. [...] A régi házukban laktunk, szovjet személyi igazolványokat kaptunk, a Szovjetunió állampolgárai lettünk. A személyi igazolványomban a nevemet oroszosan Tiberijnek írták. Miklósból meg Nyikolajt csináltak. Munkácson ez idő tájt egyre több a Szovjetunióból, főként Ukrajnából érkezett ember tűnt föl. A bátyámmal együtt valamennyire megtanultunk oroszul. Azok az emberek, akik a Szovjetunióból érkeztek hozzánk, olyanok voltak számunkra, mintha egy másik világból pottyantak volna oda. A szovjethatalom hadjáratot indított Kárpátalján a vallás ellen. Elkezdték bezárni a templomokat, és nem voltak tekintettel sem vallásra, sem felekezetre. A hívőkre meg majdhogynem úgy tekintettek, mint a bűnözőkre szokás. A Szovjetunióban kedvezőtlenül viszonyultak azokhoz az emberekhez, akik kapcsolatot tartottak fenn a külföldön élő rokonaikkal. Ez nekünk nagyon furcsa volt, de a Szovjetunióból érkezettek ezt magától értetődőnek tartották. A bátyámmal együtt kissé szkeptikusan szemléltük ezt a világot, szkeptikusan, de érdeklődve. Megértettük, hogy korábbi életünk lezárult, meg kell szoknunk, hogy a Szovjetunióban élünk.”

[Hochman Tibor (Ungvár), az interjú készítette:
Ella Levickaja (2003. október), ford.: Molnár János,
www.centropa.hu.]

Egyes zsidó elvtársak úgy gondolják, hogy a háborút a zsidók megmentéséért vívjuk. Ezek az elvtársak tévednek, a Nagy Honvédő Háború Hazánknak, élén a nagy orosz néppel, a megmentéséért, a szabadságáért és a függetlenségéért zajlik.”¹

Az a kevés zsidó, aki a túlélők közül Kárpátalján maradt, részt akart venni az újjászervezésben. Több olyan vállalkozásba kezdtek, melyek később szovjet nagyvállalattokká alakultak. „Közben a szovjethatalom berendezkedett Kárpátalján. Szeretefoszlottak azok a reményeink, hogy a háborút követően Kárpátalja visszatér Csehszlovákiához. A Szovjetunióról nagyon keveset tudtunk. Azt beszéltek, hogy a Szovjetunióban nincs áru a boltokban, és mindenért sorba kell állni. De amíg mindezt nem láttuk a saját szemünkkel, nem nagyon foglalkoztunk ilyesmivel. Az igazat megvallva, nem is nagyon tudtuk elképzelni, hogy ilyesmi előfordulhat. De aztán hamarosan megtapasztalhattuk, hogy mi is az a szovjethatalom.”² A rendszer nem engedte a jószándékú igazodást sem: „Nagyon szerettem volna belépni a kommunista pártba, ezt diktálta a lelkiismeretem. Hiszen keveset éltem még a szovjet rendszerben, és idealista voltam. Hittem a szovjet propagandának, hogy a Szovjetunióban mindenki egyenlő, és nincs elnyo-

más és nemzetiségi szegregáció, mint ahogy ez nálunk [Kárpátalján] volt 1938 után. A kommunizmus eszméje nagyon vonzott, de amit a Szovjetunióban hívtak kommunizmusnak, annak ehhez semmi köze nem volt. Csak épp ezt akkor még nem tudtam.”³

A SZOVJET RENDSZER KIÉPÜLÉSE

1944–1950 között ment végbe Kárpátalja szovjetizálása: a teljes körű kollektivizálás, „osztályharc” keretében „a nép ellenségeinek” fizikai megsemmisítése, lakosságcsere Csehszlovákiával, a görög katolikus egyház felszámolása, a kommunista párt teljhatalomra juttatása. Még 1944 végén a szovjet hadsereg kitelepítette a vidékről a német lakosságot, illetve kényszermunkára hurcolta a magyar férfilakosságot, köztük a holokauszt poklából épp csak hazakerült magyar zsidókat is. (Ennek a magyar történetírásban a közkeletű elnevezése „málenkij robot”, amely elnevezés azonban mind az orosz, mind az ukrán történetírásban ismeretlen.)

Kárpátalja beteretése a szovjet totalitárius rendszerbe együtt járt politikai, közéleti és egyházi személyiségek meggyilkolásával. Egyesek már az ellenük kreált politikai per nyomozati szakaszában életüket veszítették, másokat a bíróság ítélt halálra, és végrehajtották az ítéletet, többen pedig „rejtélyes körülmények között” haltak meg. Erre a sorsa jutottak többek között az előző korszak parlamenti képviselői és az 1938/39-es időszak két kárpátaljai miniszterelnöke, Bródy András és Avgusztin Volosin is. A kommunista rendszer igyekezett bizonyítani, hogy nincs politikai ellenzék. Ez megmutatkozott abban, hogy felvették a harcot a nyugat-ukrajnai megyékben 1947 végéig nyílt partizánharcot folytató ukrán nacionalistákkal, valamint abban is, hogy a mindenkori választások lebonyolítása leginkább csak technikai kérdés volt.

1945 tavaszán a falusi bizottságok a földet a földnélkülieknek, a kevés földdel rendelkezőknek és a „dolgozó értelmiség” számára utalták ki, kiosztották a náci koncentrációs táborokban elpusztult zsidók földjeit is. Mintegy ezer zsidó család otthonát a frontkatonák családjai kapták meg, vagy pedig iskolává, közintézménnyé alakították át azokat.⁴

1946-tól kezdődően újabb gyökeres változások következtek be. Az addig csekély részben visszaszolgáltató zsidó vagytonokat is államosították, sokan eleve nem kapták vissza az otthonukat, mert azt a szovjet nómenklatúra rendelkezésére bocsátotta a hatalom. Ezt a régiót is elérte az erősödő szovjet antiszemitizmus hulláma. 1946-ban a Szovjetunióban ismét bevezették a numerus clausust a zsidók számára az oktatásban és a nagyobb presztízsű munkahelyeken. A sajtó zsidókkal kapcsolatos hangneme ismét vérszjóslovává vált. A zsidó orvosok („fehér köpenyes gyilkosok”) perét és a zsidók Szibériába történő kollektív áttelepítésének tervét – ahogy azt a sztálini rezsim sok más néppel megtette – J. V. Sztálinnak, a Szovjetunió vezetőjének 1953-ban bekövetkezett halála akasztotta meg. Ezután a feszültség enyhült, de a helyzet nem javult. „Ahhoz, hogy szeressek egy országot, az országnak is szeretnie kell engem.”⁵

1946. július 30-ával a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendeletével a Kárpátontúli területet az 1-es övezetbe sorolták be. Ez gyakorlatilag a tiltott zónát

jelentette, ahol mindenki megfigyelés alatt állt. Letelepítettek több ezer repatriánst, volt szovjet állampolgárt, akik bizonyos ideig nyugat-európai országokban éltek. Ezenkívül tömegesen telepítették le Kárpátalján az obsitos katonákat. Az 1945 nyarán aláírt szovjet–csehszlovák egyezmény alapján végrehajtott lakosságcserevel a Szovjetunióba költöző embereket azonban nem engedték Kárpátalján letelepedni, hanem az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársasághoz tartozó Voliny és Rivne megyékben jelölték ki az új lakóhelyüket.

„Sztálin antiszemitizmusa 1945 után valóságos paranoiába torkollott. Mivel az antiszemitizmus elvben nem fért össze a kommunista-szocialista ideológiával, Sztálin személyes gyűlöletét anticionista mezbe öltöztette. Azt állította, hogy a zsidók titokban Izraelnek, vagy Amerikának kémkednek. 1952 decemberében a párt Politikai Bizottságában már egyenesen azt közölte, hogy »minden zsidó nacionalista az amerikai titkosszolgálat ügynöke.« A Zsidó Antifasiszta Bizottságot feloszlatták, vezetőit kivégezték. 1952. augusztus 13-ára virradóan parancsára 13 jiddisül író zsidó költőt és írórt végeztek ki. 1952–1953-ban a titkosrendőrséget és a titkosszolgálatokat megtisztították a zsidóktól. A zsidó alkalmazottakat korra, érdemre való tekintet nélkül kirúgták. Állítólag azt mondta későbbi utódjának, Hruscsovnak, hogy Ukrajnában a gyárakban dolgozó élmunkásoknak adjanak husángokat, amivel majd kiverik a lelket a zsidókból. 1953-as halálakor a Kreml zsidó orvosai már cionista merénylőként ültek a börtönben, és elkészültek a zsidóság általános deportálásának tervei is. Ha Sztálin ekkor nem hal meg, akkor Auschwitz után néhány évvel valószínűleg a szovjet zsidók is osztottak volna a csecsenek, ingusok, tatárok, volgai németek és más, kollektíven keletre (Szibéria, Kazahsztán, Kirgízia stb.) deportált népek sorsában. Ezt az anticionista megközelítést számos kelet-európai kommunista ország is átvette. (A Kádár-rendszer kevés pozitívumainak egyike, hogy nálunk elmaradtak a Lengyelországhoz hasonló, felülről gerjesztett antiszemita hullámok.)”

[„A Sztálin és a kommunista »anticionizmus«, in: Kádár Gábor – Vági Zoltán, *Holokauszttagadás*, <http://konfliktuskutato.hu/>]

Az 1950-es években tömegesen irányították a kárpátaljai fiatalokat a kazahsztáni szűzföldek feltörésére, a donbászi szénbányákba, börtönszintű körülmények közé. Kárpátaljának is volt saját nagyívű programja, mely szerint „virágzó kertté” kell változtatni a vidéket. Az 1950-es évek első felében a vidéken lelkesen kísérleteztek a csusziz, a tea, citrusfélék és egyéb szubtrópusi növények eleve értelmetlen meghonosításával. A mezőgazdasági termelés egyébként is igen szerény hozamokkal járt, Nyikita Hruscsov híres jelszava, hogy „Utolérjük, sőt hagyjuk Amerikát”, képtelenség kategóriába tartozott.

A szovjet történelem négy időszakából Kárpátalja hármón ment keresztül: a korai szakasz – a forradalom – elkerülte, ám megélte az autokráciát (1944-től), az oligarchiát (1953-tól) és a szétesést (1985-től). A szocializmus időszakának alapvető ideológiai kliséje volt az etnikai különbségek eltörlésének kívánalma, és egy új etnikai közösség, az ún. szovjet nép megteremtése. Kárpátalja tradicionális lakosságát a ruszinok/ukránok, magyarok, németek, románok, szlovákok, zsidók, cigányok képezték, a két világháború között megjelentek a csehek, majd a második világháború után az oroszok és kisebb számban az egyéb nációk. A szovjet emberek napi életének kerete a szovjet életmód volt.

„A szovjet életmód az általunk megtett út egyik legfontosabb eredménye. A kollektívizmus és az elvtársiasság, az ország minden nemzetének és népének összetar-

tása, barátsága, ami napról napra egyre szilárdul, az erkölcsi tisztaság, ami bennünket erősekké és kitartókká tesz – ez a szocializmus igazi vívmánya, ez a mindennapi valóság, amely életünk szerves részévé vált.” Így jellemezte a szovjet hétköznapiak lényegét az állam vezetője, L. I. Brezsnyev a Szovjetunió Kommunista Pártjának XXV. kongresszusán 1976-ban.⁶ Csak az 1970-es években jelent meg a rövidebb szoknya, vált divattá a külföldiek szemében „ismertetőjegyként” működő erős és igen színes smink, a nyolcvanas években a „tartós hullám”. A magyarországi Trapper farmerért az 1970-1980-as évek fordulóján a Szovjetunióban egy havi fizetést adtak. Cserébe a rezsim fizikai és szellemi gyámságáért, a biztonság illúziójáért – senki nem maradt állástalan – ebben a szabadnak hirdetett országban a szabad emberek azt gondolták és azt tették, amit szabad volt nekik. Lehetőleg senki nem beszélt a múlt és a jelen sérelmeiről a családban sem, de éjszaka esetleg hallgatta az összevissza recsegő – zavarták a hullámaikat – Szabad Európa Rádiót.

VEGETÁLÁS, ILLEGALITÁS ÉVTIZEDEI

A viláégés után a mintegy 400 zsidó közösségből körülbelül húsz tett kísérletet az újjászerveződésre, azonban 1950-re már csak négy, az ungvári, a munkácsi, a huszti és a beregszászi tényleges működéséről van tudomásunk. A közösségek bejegyzését mesterségesen akadályozták. „A továbbiakban a négy megmaradt, állandóan működő kárpátaljai hitközség csak vegetált.”⁷ Egyre csökkent azoknak a száma, akik nyilvánosan merték ünnepelni a zsidó ünnepeket. „A szovjethatalom nem tolerálta a hívő embereket, tartozzanak bármelyik felekezethez is.”⁸ Kétféle magatartás volt tapasztalható. „Annak ellenére, hogy a szovjethatalom igen erőteljesen harcolt a vallás ellen, anyám és vele együtt mi is változatlanul tiszteletben tartottuk a zsidó hagyományokat.”⁹ „Miután Kárpátalja szovjet lett, már nem követtem a zsidó hagyományokat, a zsidó vallást.”¹⁰ Kárpátalja-szerte különböző ürügyekkel bebörtönözték a túl hangosan tiltakozó zsidókat.

A legkülönbözőbb balsors jutott a zsidó közösségi épületek osztályrészéül. A szovjet időszakban a zsidóknak Kárpátalján egyetlen zsinagóga maradt meg eredeti funkciójában, mégpedig a huszti. A visszaemlékezők szerint több ízben tettek kísérletet arra, hogy a cipőgyár klubhelyiségévé alakítsák, azonban a zsidó nők folyamatosan őrizték az épületet, istentisztelet alkalmával pedig mindig annyian zsúfolódtak be az épületbe, hogy gombostűt sem lehetett leejteni, és valami különös módon ez a zsinagóga túlélte az időszakot.¹¹

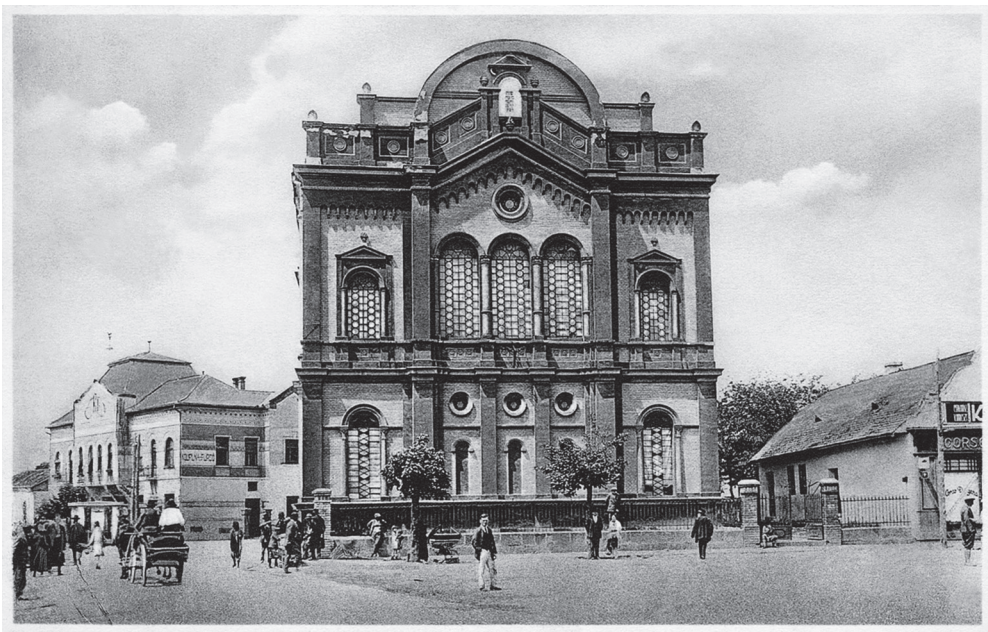
Ungváron a háború után a 3 zsinagógából és 5 imaházból csak a nagy zsinagógába engedték be a zsidókat. 1948 júliusában azonban a városi tanács kisajátította a patinás épületet filharmónia céljára. Az épület átalakítása azonban még évekig nem kezdődött meg: a megyei nyomda papírraktáraként és a szomszédos épületben működő drámai színház kellékraktáraként működött. Bergida Ignác, a zsidó közösség titkára 1948 nyarán még Moszkvában is megfordult az ügyben, ami után szovjetellenes és nacionalista tevékenységgel vádolták meg és 25 év javítómunkára ítélték. A halálos beteg Bergida Ignác 1955-ben amnesztiával szabadult, s hazatérése után két hónappal meghalt.¹²

Munkácson, az egykori „kis Jeruzsálemben” a kisajátítás az 1950-es években ment végbe, a zsidó közösségi épületek többségét a hadsereg rendelkezésére bocsájtották, a nagyzsinagógában a Gyermekvilág Áruház kapott helyet.¹³ A nagyzsinagóga elkobzására közvetlenül J. V. Sztálin halála után került sor. A munkácsi zsidó közösség megpróbált ellenállni, őrséget szerveztek, amely a karhatalommal is szembeállt, azonban ezzel csak elodázni tudták, megakadályozni azonban nem az elkerülhetlent.

A beregszászi nagyzsinagóga épületét 1945 után kereskedelmi raktárnak, majd egy építővállalat raktárának használták, tönkretéve az épületet. Az 1960-as években a helyi zsidók saját pénzen kifestették az épületet, azonban a városvezetés mégis kisajátította, a még fellelhető értékes könyveket bezúzták. 1969-ben emeletet húztak rá, a homlokzatot elfedték és művelődési házzá alakították.¹⁴ Ezzel az épület a szocreál tipikus monumentumává vált.

A sort folytathatnánk. Telefonközpont, gyógyszertár, tornaterem, mozi, raktár stb. lett a zsinagógákból és imaházakból. Az átalakítások mellett lebontásra is akad példa: a tiszabogdányi zsinagógát szétszedték és építőanyagként használták fel.¹⁵ Nem voltak jobb helyzetben a temetők sem. Munkácson az 1970-es években a város régi zsidó temetőjéből eltávolították a sírköveket azzal a céllal, hogy a helyén gyárat építenek. A gyár nem épült fel, a terület üres telek maradt.¹⁶

Kárpátalján az állami könyvkiadó Kárpáti néven futott, amely több nyelven, magyarországi és (cseh)szlovákiai kiadókkal is együttműködve adott ki könyveket, ma már elképzelhetetlen tömegben. Csak 1970-ig közel kétezer cím jelent itt meg összesen

A beregszászi zsinagóga, 1930-as évek

20 millió példányban. Ennek egynegyede volt a zömében orosz nyelven megjelentetett „társadalmi-politikai” irodalom, közte az ateizmusra nevelő könyvek, egyebek mellett zsidó tematikával. Ezek első számú szerzője a holokauszt-túlélő Édelman Adolf, az ungvári egyetem tanára volt.¹⁷ Az akkoriban pár kopekbe (a szovjet rubel váltópénze) kerülő pár tíz oldalas könyvek, vagy inkább brosúrák nem annyira a judaizmus és a cionizmus, mint inkább a vallási fanatizmus és a radikális nacionalizmus vélt jelenségét helyezték célkeresztbe, és nyilván célzatosan kiválasztott, de valóságos eseteleírásokat is tartalmaztak. Sajátos kordokumentumok azok a kötetek, amelyek azokról szólnak, akik a kivándorlással nem találták meg a számításukat, esetleg vissza is tértek a Szovjetunióba, vagy az emigránsok és Kárpátalján maradt rokonaik, barátaik, ismerőseik levelezését adták közre.¹⁸ A helyi propaganda természetesen szerves

Egy 1949-es ungvári, „kozmpolitaellenes” vagyis a haladó szellemű és a zsidó származású értelmiségiek ellen irányuló fórumon Jurij Hojda, a kárpátaljai írószövetség elnöke Erdélyi Béla festőt és másokat „személyi igazolvány nélküli hajléktalan csavargónak” nevezett, hozzátéve: „A legmesszebbmenően szét kell zúzni az esztéticizáló hazafiségellenes rágalmozónak ezt a csürhéjét.” Erdélyi naplójából: „Így ni! Lassan minden összeomlik bennem. Mint festő, állandóan megrúgott; mint tanár, kirúgott; mint nyugdíjas, talajtalan [...] rá kell lépnem a sok millió ember sorsára, el kell távoznom csendesen. [...] Pokol lett a föld. Mozgó sarak pokla; sátánok lidércnyomása, örültek egybecsavardása [...]” A rendszer természetéből eredően később Hojda is üldözötté vált.

[Balla László, *Erdélyi Béla és kortársai. Kárpátalja képzőművészeinek három nemzedéke* (Ungvár – Budapest: Galéria, 1994), pp. 26–28.]

A beregszászi zsinagóga épülete átalakítva, 2010-ben

része volt annak a moszkvai ideológiának, amelyik igyekezett megakadályozni az elvándorlást.¹⁹ 1983-ban Moszkvában megalakult a Szovjet Közéleti Anticionista Bizottság, amely egészen 1994 végéig működött, s 1989-ig tagja volt többek között a moszkvai főrabbi.

A Szovjetunióban adtak ki jiddis nyelvű szépirodalmat is, Kárpátalján azonban nem jelent meg ilyen. A korszak legismertebb helyi zsidó írója Féliksz Krivin volt, aki 1955-ben került Kárpátaljára, s évtizedeken keresztül szinte évente kiadták egy-egy könyvét, kivéve az 1970-es évek közepén néhány évnyi szünetet, miután egyik művét utólag ideológiailag károsnak ítélték meg és bezúzták. Neves zsidó személyiségei voltak még a kornak, többségükben „betelepültek”, a matematikus Naum Aisenberg, Szamuil Berman, az orvos Naum Volovics, Alekszandr Kesztner, Jelizar Koszteljanszkij, Miron Turkeltaub, a történész Váradi-Sternberg János, a sportedző Leonyid Gorodnij, a festő Glück Gábor és mások. A helyi zsidóság legelhivatottabb krónikása a történészként végzett, de egész életében újságíróként tevékenykedő Lusztig Károly volt. Alapvető munkahelye a *Kárpáti Igaz Szó* című magyar nyelvű megyei lap volt, azonban publikált oroszul is és foglalkozott műfordítással. Feltette a kérdést: „A születési idő és hely meghatározhatja-e az ember sorsát?” A válasza: „Saját tapasztalatból állíthatom, hogy igen.”²⁰

Az ukrán szovjet köztársaságban a hivatalos propaganda szerint a zsidó gyerekek 80%-át már nem nevelték a zsidó hagyományok tiszteletére, Kárpátalján azonban majdnem ugyanilyen arányban még kötődtek valamilyen szinten örökségükhöz.²¹

„A Nagyszőlősről elszármazott zsidók mesélik, hogy a szovjet uralom alatt csak titokban lehetett a vallást tanítani. Magánháznál jöttek össze a diákok és a tanító.

A nagyszőlősi zsinagóga, 1920-as évek

Ezt titkolni kellett, mert ha kiderült, hogy »illegális vallásoktatás« folyt, megbüntették a tanítót, a ház tulajdonosát és a szülőket is.²² →Hédereket (kárpátaljai kiejtéssel: *hájdereket*) kivételesen, illegális körülmények között működtettek néhány helyen, mint például Ungváron és Középpapsán.²³

A csongori Rosenfeld Mojse és felesége Lefkovics Pannika költözni is hajlandó volt ennek érdekében. „A gyerekek fejlődésére való tekintettel jobbnak látták, ha Munkácsra költöznek. A zsidó élet, bár nagy titokban, szinte illegálisan, de ott mégis létezett. A kislányok vallást tanulhattak, egy bátor →melamed mindig más családnál tanította őket.” A városban „mindig akadt bátor vállalkozó, aki egy ideig valamelyik szobáját, kamráját vagy pincéjét a szent célokra felajánlotta”. Katz Patyu otthona volt az egyik ilyen „titkos templom” a városban.²⁴ „A gyerekek iskolába jártak, úttörők [pontosabban: októbristák] és komszomolisták voltak. Nem tiltakoztam. Ebben az országban kellett élniük, jobb volt tehát nekik, ha nem különböznek semmiben a többiektől.”²⁵

A zsidó élet, ha egyáltalán, a gyermekevelés területén maradt meg a leginkább. Létezett összefogás a zsidó ünnepek megtartására, és voltak melamedek, akik a zsidóság mibenlétét tanították.

Nemcsak kárpátaljai jelenségről beszélünk, egész Ukrajnában hasonló helyzetben volt a zsidóság. Az 1960-as évek elejére a 41 zsinagógából 28 maradt az országban, 1959–1962 között pedig drasztikusan, 70%-kal csökkent a bejegyzett közösségek száma. A szovjet korszak végére Ukrajnában mindössze 15 hivatalosan működő közösséget tartottak nyilván, melyek 13 zsinagógával rendelkeztek.²⁶

A nagyszőlősi zsinagóga épülete átalakítva, 2010-ben

24. Livia Rothkirchen, *The Jews of Bohemia and Moravia: Facing the Holocaust* (Lincoln – Jerusalem: University of Nebraska Press – Yad Vashem, 2005).
25. Фінберг Леонід – Любченко Володимир, упор., *Нариси з історії та культури євреїв України* (Київ: Дух і літера, 2009), pp. 208–209. Voltak tervek az 1920-as években arra nézve is, hogy a Krímet változtassák zsidó autonóm köztársasággá, 1936-ig jelentős arányú betelepítések folytak, lásd Олег Козерод, „Нові акценти в національній політиці і єврейство України”, in: *Єврейська громадсько-політична думка ХХ – початку ХХІ сторіччя в Україні: Монографія* (Київ: ІПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011), pp. 257–258.
26. Vö. Schmidt Mária, *Diktatúrák ördögsekerén* (Budapest: Magvető, 1998), pp. 54–84.
27. A „szovjet zsidók” nemzedéki kérdéseiről lásd Ludmila Tsigelman, „The Impact of Ideological Changes in the USSR on Different Generations of the Soviet Jewish Intelligentsia”, in: Yaacov Ro'i and Avi Beker, szerk., *Jewish Culture and Identity in the Soviet Union* (New York: NYU Press, 1991) pp. 42–72.
28. Neubauer Ignác interjú, www.centropa.hu (2012-05-24).
29. Roth László interjú, www.centropa.hu (2012-05-24).
30. Oberlander Baruch, *Kárpátalja elfeledett zsidói között...*, 1. rész (<http://regi.zsido.com/books/elfeledett/1resz.htm> [2012-05-10]).
31. Luszti, „A gyertyák csonkig égnek...”, p. 89.
32. Christopher B. Jochnick – Josh Zinner, „Linking Trade Policy to Free Emigration: The Jackson–Vanik Amendment”, *Harvard Human Rights Journal*, 1991, 4 (1), pp. 128–151; Fred A. Lazin, „Jewish Influence in American Foreign Policy: American Jewry, Israel and the Issue of Soviet Jewry, 1968–1989”, *The Lawyer Quarterly*, 2011, 3 (1), pp. 157–169.
33. *Нариси з історії...*, pp. 224–226; lásd még a Jeruzsálemben 1976 és 2005 között kiadott, 11 kötetes zsidó kisenciklopédia (*Краткая еврейская энциклопедия*) megfelelő szócikkeit, elektronikus változat: <http://www.eleven.co.il/> (2012-05-30).
34. Deák Andrea – Gadó János, „Hersi bácsi meséi” [Vider/Wieder Ernő, Munkács], *Szombat* (2011. június).
35. Lásd erről többek között a Moszkvai Helsinki Csoport honlapján található dokumentumokat, <http://www.mhg.ru/> (2012-05-30).
36. *Нариси з історії...*, pp. 224–226; Luszti, „A gyertyák csonkig égnek...”, p. 91.
37. Utalás a következő műre: Моисей Береговский, *Еврейская народная инструментальная музыка* (Moskva: Советский Композитор, 1987).
38. Rick Zsófi, „Hegedűvel könnyebb menekülni. Munkáctól a Queen Elisabeth Hallig. Mese hanukára”, *Szombat* (2003. október).
39. Нитка Василь, „Закарпатець, який став англійським лордом”, *Голос України* [Київ] (2010), 12 червня.

4.2. Szovjet múlt

1. І. П. Кожукало, „Вплив культу особи Сталіна на ідеологічні процеси в Україні в 1940-ві – початку 1950-х рр.”, *Український історичний журнал*, (1989), 2, p. 16.
2. Neubauer Ignác (Ungvár), az interjút készítette: Ella Levickaja (2003. október), ford.: Molnár János, www.centropa.hu (2012-05-24).

3. Galpert Tilda (Ungvár), az interjút készítette: Inna Galina (2003. április), ford.: Jagodics Edit, www.centropa.hu (2012-05-24).
4. Fedinec Csilla – Vehes Mikola, szerk., *Kárpátalja 1919–2009: Történelem, politika, kultúra* (Budapest: Argumentum – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010), p. 276.
5. Neubauer Ignác interjú, www.centropa.hu.
6. *Материалы XXV съезда КПСС* (Москва: Политиздат, 1976), p. 87.
7. Lusztiig Károly, „A gyertyák csonkig égnek. A kárpátaljai zsidóság sorsa a soá után”, *Múlt és Jövő*, (1992), 3, p. 92.
8. Roth László (Ungvár), az interjút készítette: Ella Levickaja (2003. október), ford.: Jagodics Edit, www.centropa.hu (2012-05-24).
9. Neubauer Ignác interjú, www.centropa.hu (2012-05-24).
10. Roth László interjú, www.centropa.hu (2012-05-24).
11. Orbán Ferenc, szerk., *A zsidó kultúra nyomában a Kárpát-medencében / Discovering Jewish Culture in the Carpathian Basin* (Budapest: Makkabi, 2005), p. 315.
12. Lusztiig, „A gyertyák csonkig égnek...”, pp. 91–92.
13. Карл Лустиг, *Время и люди. О еврейской общине Закарпатья* (Ужгород: Издательство Валерия Падяка, 2007), p. 49; Orbán, *A zsidó kultúra nyomában...*, pp. 304–309.
14. Orbán, *A zsidó kultúra nyomában...*, pp. 310–312.
15. Лустиг, *Время и люди...*, pp. 59–62; Orbán, *A zsidó kultúra nyomában...*, pp. 299–303.
16. A temetőkről lásd jelen kötet 5.1. fejezete, „Kárpátaljai zsidó temetők”.
17. Адольф Эдельман, *Именем бога Язве* (Ужгород: Закарпатское областное книжно-газетное издательство, 1963); Адольф Эдельман, *За стінами синагоги (Іудейський культ і його реакційна суть)* (Київ: Товариство «Знання» Української РСР, 1970); Адольф Эдельман, *Современность и иудаизм* (Ужгород: Карпаты, 1970); Адольф Эдельман, *Иудаизм: Прошлое без будущего* (Ужгород: Карпаты, 1977); Адольф Эдельман, *Кому служит „богоизбранность”* (Ужгород: Карпаты, 1985).
18. Володимир Кандель, *Розкажи правду людям... Нотатки журналіста* (Ужгород: Карпаты, 1976); Владимир Кандель, *Возмездие* (Ужгород: Карпаты, 1984).
19. *Белая книга: Свидетельства. Факты. Документы. Подготовлена Ассоциацией советских юристов* (Москва: Юридическая литература, 1979); Виталий Сырокомский, сост., *Барьер несовместимости. Документальные рассказы о человеческих трагедиях* (Москва: Прогресс, 1983).
20. Лустиг, *Время и люди...*, p. 83.
21. Эдельман, *Современность и иудаизм...*, pp. 24, 33–34; Эдельман, *Иудаизм...*, p. 97; Эдельман, *За стінами синагоги...*, p. 11.
22. Orbán, *A zsidó kultúra nyomában...*, p. 314.
23. Леонід Фінберг – Володимир Любченко, упор., *Нариси з історії та культури євреїв України* (Київ: Дух і літера, 2009), p. 221.
24. „Móric bácsi, a dalnok és mészáros”, in: Deutsch Gábor, *Nagy csodák történetek itt* (Budapest: OR-ZSE, 2005), pp. 86–87.
25. Neubauer Ignác interjú, www.centropa.hu (2012-05-24).
26. *Нарису з історії...*, p. 274.